

Вони віддають нам характер і тон тих богословських диспутів з кубками мальвази в руках, «з жартами і шутками» в шляхетській компанії, що так обурювали Курбського, і дійсно з критики папства непомітно переходили в критику церковності взагалі, збивались на скептицизм і індиферентизм. З сього погляду витвір острозького ректора дійсно може викликати різні сумніви. Але з літературного погляду: як живе і яскраве відбиття, у відповідній формі, своєї верстви і свого часу — сеї інтелігентської атмосфери, перейнятої повіями італійського ренесансу, німецького гуманізму, французького раціоналізму, — се твір дорогоцінний і вартий, щоб в нього вчитались, перемагаючи всі конструкційні його хиби.

Щодо сього — треба мати на увазі, що ся конструкційна сторона — непереглядність, несистематичність чи навіть хаотичність старого викладу найбільше відчувається в читанні, коли до всього іншого прилучається ще недоречна інтерпункція і взагалі повне невміння орудувати графічними засобами розпланування викладу. Старі твори писались досвідченими проповідниками й ораторами, з обрахунком на зручне проголошення. Недурно Вишенський додає до своєї книги спеціальні інструкції, щоб виголошував його писання «причитатель искусен, въ чтении бѣглый и быстрый в зраку, не повторяючи и не заикаючи ся на одной рѣчи два кротъ или три, але в мѣру, ровно словом по пути речений изъображенных да ступает, на запятых мало застановляет ся, а на точках прошедше двѣ, три, или колко вѣмѣстити точокъ, паче же где бы ся речение разумѣнія кончило, там духом¹ да отпочивает, отдыхает и постоювает». Прочитані з відповідними паузами, інтонаціями, підчеркуванням сильних місць і декламаційним відтінюванням іронії, пафосу, з-поміж спокійного інформаційного потоку гадок, — тоді доперва ті писання набирали «своєї правди», віддавали хід гадок, темперамент, емоцію автора — і робили відповідне враження.

Смотрицький, як бачимо, брав головно іронією — доволі добродушною, повільною, грубуватою, на наш погляд, але смакові своїх часів, видно, вповні відповідною. Вище приновано було згадку Копистинського про його сатиру, зложеною «ачъ не кунштовнымъ, поважнымъ еднакъ вѣршемъ роскимъ», котрою він ударяв на хиби світського духовенства: «на непорядниі хиротонизанти (епископи) и ихъ рукоположенцы волаль и нарекаль», «видячи sprawy духовны ажъ надерь въ занедбане пущеніи, имъ далѣй тимъ духъ горшій нерядъ приходячи»². На жаль, ся сатира не заховалась, а

¹ В друк. духови

² Палинодія с 1057

була б нам ще дуже пожадана: дорисувала б нам образ сього українського Рабле, начеркнений «Ключем»: сатирика церковних непорядків

Про «некунштовність» його віршів можемо судити з віршованої передмови до Біблії — до котрої ще повернемо. «Не кунштовними» вони признавались, очевидно, тому, бо не додержували силабічної рівноскладовості, що ввійшла в удивлення в школах, як побачимо далі. Але незалежно від форми сей згаданий Копистинським вірш був би для нас цікавий своїм змістом і для розвою нового сатирично-гумористичного жанру, даного сею новою літературою, мабуть, небезінтересний. Як бачимо з слів Копистинського, сатирична форма не перешкоджала брати писання Смотрицького вповні поважно. Се також характеристична риса нового часу.

Трактат Василя Острозького, що писався паралельно з «Ключем» і вийшов роком пізніше¹ — по духу дуже близький, — і в цілм ряді точок дійсно паралельний у викладі, так що являється немов науковим (по-своєму!) обгрунтуванням Герасимового памфлету, — для нас, з літературного погляду, особливого інтересу не має. Правда, убийча характеристика його, дана свого часу Франком², дещо пере-

¹ В Пт Пам Подем Лит він передрукований з заголовком «О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростре ся» Але се, мабуть, заголовки тільки першого розділу. Зміст книги, поданий автором на першм листі (у Каратаєва с 238), починається так «Сіа книжица содержит в собѣ первое — О единой истинной православной вѣрѣ і о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростре ся. Второе, О исхожденіи угѣшительного Параклита, всесвятаго животворящего Духа от Отца єдинаго а не от Сына Третье — о первенствѣ римьстемъ и о старшинстве епископа ихъ; в нем же и Варлаама калаверскаго послание, на концу ж от кроиники извѣстно указаніе, како Латины и в кое время отступилиша его (православныхъ патриархъ Четвертое — о опрѣснокахъ... і о истинномъ причастиі і о суботнемъ посте латинскомъ і о дерзающихъ раздраати божественную литоргію і о женитве пресвитеръ на концу же о чистцу римски называемомъ пургаториумъ Пятое, О премененіи дней праздников и самого дня спасительного святяга Пасхы Шестое, О свѣтлыхъ храмахъ і о почитанію святыхъ іконъ

² Він писав у своїй книзі про Вишньського «Не знаю, чи є в нашій полемичній літературі того часу твір, котрого читане так би утомляло і мучило, як читане («Василя Суражського», як його зве Франко) «Книжки о вѣрѣ» І не задля сухого стилю, не задля якоїсь особливої темноти і глибини. Має він спеціальний звичай — кожний найменший крок у своїй аргументації підпирати цитатами, і то цілою купою цитат з письма св Старого і Нового Завту, з отців церкви і т ін. На нещастя, цитати ті в переважній часті так ідуть до речі, як ті приповідки, котрі на кожному кроці сиплються з уст Санчо Панси в знаменитім романі Сервантеса. От тим то читаючи ті безконечні ряди цитат, котрі по кільках разів повторюються і котрих зв'язку з головною темою годі догнупатися, відчуваємо швидко втому і знеохоту, особливо коли побачимо, що автор не раз штурмує до отворених

більшена. Книга Василя се маленька «паноплія», зложена з вибраних писань чужих і з оригінальних статей на різні «злободневні» церковно-догматичні питання. Вибране ним з чужих писань не може ні в якім разі йти на рахунок його літературної безталанності.

Навпаки, детально переведене недавно порівняння¹ тексту другого розділу його книги про походження св. Духа, з листами Максима Грека, що послужили його головним джерелом, виявляє в авторі певну самостійність, літературне підготування і ґрунтовне опанування питань. Він не йде невольничо за буквою свого високоавторитетного, як на той час, джерела, а використовує його як матеріал: змінює план, пропускає те, що йому здається зайвим, і самостійно доповнює апарат цитат; перероблює стилістично і приспособлює мову до розуміння свого читача; зчаста заступає тяжкозрозумілу слов'янщину Максима Грека виразами з «простої мови» сучасної України і робить його аргументацію приступнішою. Відчувається досвідчена рука богослова, призвичаєного до диспутування, викладання, полемізування.

В самостійних статтях книги, поруч нагромадженого матеріалу цитат, історичних фактів, аргументів, стрічаються й живі, гідні, з літературного погляду незлі сторінки. Наведу, напр., кілька взірців на теми, порушені Смотрицьким, що являються паралелями до його виводів (Оба письменники часто йдуть утім за гадками старших полемістів та розвивають їх кожний по-своєму), — завдяки тому вони можуть служити для порівняння манери одного і другого.

Виясняючи значення римського примату, Василь пише:

Не того ради первый речень, абы паче прочыхъ святителейъ достойнейшымъ быти мѣлъ, или крайній чиститель — иже бы надъ него не было. Но яко богогоспни отцы² глаголють «ниже епископъ тылко первого сѣдалища именуея ся» Светительський бо санъ единъ есть, и тѣй же на всѣхъ. И не наречетъ ся овъ совершенно святитель, овъ же несовершенно, но всѣ равни епископи, аже и даръ благодати святого Духа равно истекаетъ на вси, и толико приеменьтеъ каждо ихъ, елико кто самъ себе къ восприятію достойна сотворить. Не отъ преименитыхъ бо и многословущыхъ градовъ или многихъ языкъ обдержанія достойность къ восприятію дарованію Духа

дверей і довго доказує такі речі, котрих ніхто не перечить, а зато менше уваги звертає на точки дійсно спорні» (*Іван Вишенський*, с 119—120). Інша література вказана в новій студії *К Копержинського «Український письменник XVI століття Василь Суразький»* (Науковий Збірник за р 1926, — т XXI Записок Укр. Наук Товариства) Можна додати ще цитовану книжку *Ів Соколова «Отношение протестантизма къ Россіи»*, 1880 (с 69 дд.), *Н. Бедрицького «Литературная полемика православныхъ съ протестантами въ Юго-Зап Руси въ XVI и XVII вв.», 1889* (відбитка з Минских Епарх Вѣд 1888—9 рр.)

¹ У згаданій студії К Копержинського

² На боці цитата Карфагенскаго Собора правило 39

святого бываетъ, но отъ трудовъ и подвиговъ богоподобнаго жителства Христова тѣснымъ путемъ шествующихъ. Аще бо отъ удержанія великоименитыхъ градовъ и отъ совладѣнія многихъ земель и народовъ възмнить кто достоинство быти, а не отъ благочестиваго смиреннаго житія подобія Христова, то како не безмѣстно и не нечестиво мнѣніе такихъхъ обрящется? Кто бы паче безбожныхъ Агарянъ, сирѣчь Турковъ обрѣсти ся можетъ, иже толикии землями и многоразличными народы и великоименитыми пресловущими грады обладаютъ? Еще же и самыя тѣ мѣста святыя грѣхъ ради нашихъ божимъ попушеніемъ обдержать, идѣже спасеніе всему міру съдѣа ся. Сего ради речемъ ли ихъ святыхъ быти и къ восприятію дару Духа святого достойныхъ — иже крови челоуѣчскыя проливающихъ и чюжаа восхищающихъ? Не буди то! (л 118 ориг.).

З приводу звѣснихъ намъ католицькихъ докучачь православнимъ неволею патріархів у турків

Еще же поругаючи ся насмѣвають и нѣкоихъ малодушныхъ и скудоумныхъ симъ соблазняютъ, яко попушеніемъ божимъ Грецьѣа страждеть подь боязнію поганыхъ Агарянъ. Сего ради укоряючи глаголють «И хто суть патріархи ваши? и гдѣ ихъ престолы? и для чего ихъ слухаете?» Тогда и отъ сихъ глаголь яве есть, яко свѣта сего мудрованіемъ недугуютъ, не имѣюще въ мысляхъ своихъ униженія и поруганія, яже носили и претерпѣли апостоли Христови и прочиі святіи и самъ Господь нашъ Іисусъ Христосъ. Онъ же и на проповѣдь учениковъ своихъ посылая утверждаетъ глаголя «Се азъ посылаю васъ яко овечки посреде волковъ», и «не убійте ся, рече, отъ убивающихъ тѣла». Также и въ дорогу идучи не казалъ брати ни двою одѣяннѣа, ани таистрици, въ чомъ хлѣбъ носятъ яве есть, яко возовъ скарбныхъ ани пищнихъ зъ собою не мѣвали! Аще бо по такихъхъ суетумныхъ челоуѣкъ мудрованію вѣсходемъ ревновати и уподобляти ся народомъ, ониже (котрі) богатствомъ и всякими маестностями угобзишиа ся и славою свѣта сего погибающе превозносятъ ся, и отъ сего возмнимъ ихъ благочестивыхъ быти¹ — тогда ни чимъ розни отъ безбожныхъ поганыхъ Агарянъ обрящемъ ся, ихже Турками называемъ (л 164).

Се не зле — тільки не нове! Се відгомін традици, який не означає ніякого кроку наперед, і між писаннями Смотрицького і Вишенського, так як хронологічно припадає, він виглядає цілком сіро й неінтересно. Православні консерватори були вдоволені, що у них єсть такий волюмінозний компендіум Вишенський з великою похвалою відзивається про нього: «сіє Василієво писаніє испытахомъ извѣстно, и увидѣхомъ, яко не отъ свое фантазіи новоизобрѣтеннаго помысла, но отъ божественнаго писанія писа, яже написа, — сего ради пріймѣте сіє молю васъ, съ усердіемъ вседушною любовіє истинный бо слѣдъ исповѣданія православныя яже въ Христа вѣры въ писаніи томъ обрѣтаетъ ся», і т. д. — с. 264

Для спеціаліста-богослова се дійсно був дуже цінний підручник, у порушених ним питанняхъ був згромаджений теологічний матеріал, часомъ бездоганно повний. Тому потім у Московщині декотрі розділи його були перекладені на цер-

¹ Вірніш було сказати благословенними Богом.

ковнослов'янську, поширювались урядом і под. Але в культурнім і літературнім українським русі книга не мала ніякого значення.

Особа автора цілком незвісна, і з цього боку не додає ніякого інтересу своєму творові. Він підписав себе під ним отсими словами: «многгрѣшный и худшій въ христіанехъ убогій Василей». Так само підписавсь іще на одному острозьким виданні — Псалтирі 1598 р., виданій під заголовком: «Сія книга правило истиннаго живота христіанскаго нарицати ся достойна» — «снисканіем от святыхъ божественныхъ писаній и трудомъ многгрѣшнаго, худьшаго въ христіанехъ убогаго Василя»¹.

Пізніші письменники, 1620-х і дальніших років, уніатського табору, називають його Суразьким. Здається, в такому розумінні назвав Суразького між православними письменниками, що писали тому двадцять п'ять літ, поруч Зизанії, Гер. Смотрицького, Філалета, Клірика Острозького й інших тим подібних, — уніатський памфлет 1621 р. *Sovita Wina*². Ше виразніше вказує на нього в своїх (не виданих) писаннях Кунцевич, цитуючи нашу «Книжицю» як твір «Суражского Василя». Так само у Кас. Саковича в його памфлеті *Kalendarzowi Staremu*, 1644: він називає його тут знову разом з Філалетом і Кліриком: «ті Філалети, Клірики, Суражські, що писали проти святої віри і за те міста в державу діставали». Між людьми Василя-Костянтина Острозького стрічаємо такого «пана Василя намісника суразького», що досить підходив би під категорію таких двірських богословів кн. Острозького, що одержували від нього «міста» за свої богословські писання. 1593 р., як згадує Потій, він привозив до нього, разом з якимсь ближче незвісним паном Вишенським, лист кн. Острозького до Потія в справі релігійного порозуміння: Потій обох їх зве «слугами» кн. Острозького³. Але ототожнювати ці дві особи: «убогаго Василя» з «паном Василем намісником суразьким» все-таки нема ніяких твердших підстав, і всьє ще можна сумніватись, чи й уніати 1620-х років знали певно, що Василь — автор «Книжиці» був суразьким намісником або носив ім'я Суразького. Судячи з інших фактів, в уніатських кругах небагато знали з літературного життя острозької громади. Так от і по всіх зусиллях останніми часами в конкретизування постаті цього автора, він зостається й під сю хвилю, властиво, так же мало індивідуалізованим, як він себе лишив у своїй книзі⁴.

¹ Каратаєв с 287

² Архив Юго-Зап Рос 1 VII с 492

³ Памятники полемич литературы III с 575—6 і 627—8

⁴ Пробу такої конкретизації дав востаннє К Копержинський у своїй студії, згаданій вище. Він приймає прізвиське Суразького, але не рішається ототожнити його з «паном Василем намісником суразьким», як се робили

Се не позбавляє інтересу і значення його як літературно-го діяча, тим більше що й про його літературного Дюскура — Герасима як про людину ми знаємо мало — мало що більше. Одночасний виступ на чолі відродженого літературного українського руху як двох передовиків сих двох літераторів, навпаки, має глибоку симптоматичність. При ближчій розгляді він кидає характеристичне світло на зміст сього руху і дає деякі пояснення всьому дальшому його напрямкові.

Як се не дивно може виглядати по всім, що говорилось і говориться досі про великі успіхи реформаційних ідей в українським громадянстві XVI в, а старий «ректор» Герасим, представник доволі неглибокого шляхетського вільнодумства і критицизму, при перевірці являється найбільш яскравим відбиттям у нашій літературі сього нав'язаного реформацією, а радше — її суголосного критицизму і скепсису: трактування церковних питань з раціоналістичного, а не догматичного становища, з погляду сучасного українського життя, потреб і вимог українського громадянства, а не з погляду традиції. Сей напрям потім дає себе відчувати в писаннях т. зв. Клірика Острозького, в «Пересторозі» (що треба вважати також твором острозьким, а не львівським, як повелось було думати), а найсильніше виступає в «Треносі» Герасимового сина Максима, що в сім творі найбільш зближається до протестантської доктрини, до протестантських впливів. Широко користує з протестантського джерела (з книги Зібранта Любберта про папу-антихриста) також Стефан Зизанія, письменник не острозький, а львівсько-

деякі інші дослідники Він думає, що се не було прізвище у властивім розумінні, а означення «місця діяльності або перебування, або походження» (с 45). Вказує на звістку про те, що кн Острозький надав острозькому монастиреві св Трійці — де, мовляв, містилася школа й друкарня — м Сураж з кількома селами (Харлампович за Сендульським, с 257) Звідси робить висновок, що м Сураж було місцем діяльності Василя як завідателя друкарні і дідаскала острозької школи: тому, мовляв, він і одержав прізвище Суразького Се, одначе, доволі трудно припустити, коли Василь працював властиво в друкарні й школі в Острозі «суразьким» він міг би стати хіба як завідатель сього монастирського фондушу — власне як «намісник суразький», «пан Василь», очевидно — світська особа

З біографії Кунцевича, написаної А Гепеном, автор наводить звістку про Рутського — зачерпнену, як він здогадується, з старої біографії Р Корсака, — про диспут, уряджений кн Острозькою виступали в ньому по одній стороні єзуїти, по другій «Василь, славний між схизматиками теолог, обдарований ласками князя» Копержинський здогадується, що се був наш Василь Із здогадів інших дослідників автор підтримує гадку Селецького, що наш Василь був автором деяких передмов до острозьких друків, спеціально «Книги Маргарит» 1586 року Се можливо, але ніяк не можна вважати за річ безсумнівну, як висловлюється автор під кінець (с 47) Цілком правильно натовість відкидає він здогад деяких старих дослідників, що наш Василь був одною особою з «Кліриком Острозьким»

віленський. Все се письменники, які свідомо йдуть шляхом Василя-Костянтина Острозького — прихильника тісного союзу православних з євангелістами, прихильника політичного, а не догматичного підходу до церковної справи. Але зараз же поруч першої маніфестації сього свобіднішого, ширшого, в євангеліцтво ухиленого напрямку, як бачимо, виступає «правило віри» — непохитний речник і сторож церковного православ'я «убогий Василь» острозький. Його голос підхоплює зараз і до нього як до найкращого консультанта відсилає українське громадянство Іван з Вишні, що виступає слідом. А се найталановитший і безсумнівно — дуже впливовий, незважаючи на свою недрукованість, учитель православної України, що визначає, незважаючи на свої екстремі, напрям дальшому письменству.

Так євангеліцький ухил ледве що тільки зазначився, деякими моментами, в українській літературі — публіцистиці. «Апокризис», замовлений Острозьким євангелістові, хоч широко використовуваний в православних кругах, незважаючи на свої високі прикмети, зостався твором помічним, але не своїм: з нього користали, але своїм не признавали, і за ним в літературній праці не пішли. Перевагу взяв і тон задав напрям суто православний: коли не афонський, то, так би сказати, — царгородський, орієнтований на патріархат. Запозичивши у реформаційного руху дещо в організації, дещо в тактиці, дещо в аргументації проти польського уряду, проти польських клерикалів, проти претензій Курці, українське відродження зосталось на позиції православній, і в міру того, як реформаційний рух став завмирати в самому польським і спольщеним, магнатсько-шляхетським громадянстві, — в українським русі замість ухилу в бік реформації все більше зміцнявся напрям консервативний, набираючи характеру реакційного, — аж поки Петро Могила цілком явно й одверто зв'язав його з єзуїтсько-католицькою реакцією XVII віку.

Реформаційний курс у наших письменстві зів'яв і опав, не встигши нітрохи розгорнутись.

Люди найбільш чуткі на нові вимоги життя якийсь час шукали чогось третього між Римом і Вітенбергом. Звертались до Царгорода і Єрусалима, силкуючись віднайти ті животворчі джерела, з яких виростало те звеличене, високо ідеалізоване старе православ'я київське. Не знаходячи їх у безконечно збіднілій і підупалій грецькій церкві, гаяли дорогий, ненагородимий час, полишаючи без проводу, без науки, без директив ту частину громадянства, яка хотіла бути з православною церквою, лишитись вірною традиціям «руської віри» і старої Київської Русі, але хотіла її онов-

лення і відродження, нових засобів і нових директив, відповідних до вимог нового життя. Не дждавшись тут виходу з трудного становища, вона кидала одно й друге: Русь і її віру, та мандрувала до котрогось з більш виразистих, більш активних сучасних таборів.

Більшість шшла за відродженою державною шляхетською церквою; меншість — дуже мала меншість, що хотіла бути послідовною у своїй опозиції папству, у своїй критиці католицької доктрини і церкви, — приставала до котроїсь евангеліцької доктрини: котроїсь, власне, з найбільш радикальних у таким разі. Все менше зоставало таких, що лишались на старім ґрунті й чекали розв'язки, бажаючи зберегти зв'язок з своєю народністю — через стару культуру і стару церкву, а з другого боку — не відірватись і від сучасного державного, шляхетського життя, щоб не загубити привілейованих соціальних позицій. Супроти скріплення католицької реакції, непримиренної і невблаганної супроти схизматиків, і такої ж тактики уряду се ставало все тяжчим. А з православної проповідниці тим часом лунали голоси, які тільки страшили, остерігали від яких-небудь компромісів, але кінець кінцем не давали конкретної програми для тих, які не хотіли зрікатись реального життя в ім'я спасіння душі. На українським Синаї — Святій Афонській горі піднялась велична постать великого нігіліста, красномовного заперечника сих реальностей життя в ім'я крайніх принципів аскетизму — відродженого афонського ригоризму, котрого впливи скріпились у нас на Україні в сім часі: в опозиції успіхам латинства і реформації одночасно. Їх посвідчує ся плеяда святогорців і їх учеників кінця XVI в.: поруч Івана Вишенського — Йов Княгиницький, Захарія Копистинський, Ісайя Копинський та інші.

Їх неґація не зосталась безрезультатною в складнім процесі формування нового українського життя, в далеких перспективах життя. Але тим часом, між іншими несприятливими обставинами, їх тяжкі «невитерті чоботища» також дуже дошкульно потоптали і без того кволі парості реформаційного руху, які були проросли на українським ґрунті. Так як, з другого боку, помітно підбили й ті проби погодження церковних традицій з реальними вимогами біжучого життя, що їх висували передовики сучасного національного, мішанського активу.

Се далі побачимо — поки ж що перед нами ще тільки перші гromи нашого афонського пророка.

Перші писання Вишенського: меморіал львівського братства і «Писаніє до всіх в Лядській землі живущих». Вишенський — одна з найбільш яскравих і близьких нам постатей нашої літератури. Світогляд його досить тісний, круг об-